

'Ende Subitelijck was sij genesen!'

Het miraculeuze lichaam: bron van samenwerking en competitie in het zeventiende-eeuwse bisdom Antwerpen*

Frederik Van den Abeele

In een extatische roes van ongekende vreugde en grootse verwondering moet Maria Dousijn, dienstmaagd van de Antwerpse procureur Fredericus Mouwens, zich hebben bevonden toen ze genas van een waterzucht die haar maar liefst drie jaar aan het bed had gekluisterd. Haar lichaam was al die tijd opgezwollen geweest, wat dagelijkse vanzelfsprekendheden als eten en drinken ernstig bemoeilijkte en het uitvoeren van haar huishoudelijke taken onmogelijk maakte. Verscheidene medici waren geraadpleegd, maar zonder resultaat. Ten einde raad had Maria Dousijn haar toevlucht genomen tot de heilige martelaar Sint-Anastasius, van wie een beeld in de kerk van de Onze-Lieve-Vrouwebroeders te Antwerpen stond. Daar had zij lange tijd vurig gebeden. Als bij wonder had ze gevoeld hoe plots haar kousen, die zij die ochtend nog met grote moeite om haar gezwollen benen had gespannen, op haar schoenen vielen. De zwelling was weggetrokken en Maria Dousijn had zich de afgelopen jaren nooit 'soo ghesondt, stercke ende wel te passe' gevoeld als op dat moment. Een mirakel was geschied!¹

De hierboven beschreven wonderbaarlijke gebeurtenis was zeker geen uitzondering in de Zuidelijke Nederlanden van de zeventiende eeuw.² Integendeel, talloze mirakelen werden waargenomen in deze periode. In het post-Tridentijnse tijdperk voltrok zich een duidelijke heropleving van de rooms-katholieke devotiecultuur.³ Het oecumenisch concilie van Trente was dan ook een keerpunt voor de rooms-katholieke Kerk waar ze een antwoord trachtte te formuleren op de binnenkerkelijke roep naar hervorming en tevens ageerde tegen de protestantse kritiek op de verering van heiligen, relieken en het bezoeken van bedevaartsoorden.⁴ Om zeker te zijn dat ze geen 'valse' mirakelen erkenden, streefden de kerkelijke leiders vanaf de zeventiende eeuw naar een grotere objectiviteit in het onderzoek van gerapporteerde mirakelen. Niet enkel wonderen verricht door de personen die ter canonisatie werden voorgedragen, maar *elk* wonder dat in een van de talloze bedevaartsoorden plaatsvond, moest nu aan een diepgaand onderzoek worden onderworpen vooraleer het een 'mirakel' kon genoemd worden. Deze nieuwe juridische attitude van de zeventiende-eeuwse bisschoppen resulteerde in een groot aantal, nog grotendeels onbestudeerde, examinatiedossiers.

Devotionele prent met het hoofd van de H. Anastasius en onderaan verwijzingen naar de helende werking ervan. Prent gegraveerd door Cornelius Galle in de zeventiende eeuw, Antwerpen. (Antwerpen Ruusbroecgenootschap, Devotieprenten, Antwerpse grafiek voor Antwerpse devoties)

Foto links: Portret van de familie van Jacob Fransz Hercules (1635–1708) in zijn barbier-chirurgijnswinkel, door Egbert Van Heemskerck (1669) (Amsterdam Museum).

Centraal in dergelijk mirakelonderzoek staat het 'miraculeuze lichaam', vaak van gewone leken. Dit miraculeuze lichaam is een gelaagd gegeven waarin de verschillende percepties van dit lichaam samenkomen. Zo is voor de *miraculé* (de begunstigde van een mirakel) het 'miraculeuze lichaam' in de eerste plaats het eigen zieke lichaam waarvoor de persoon wanhopig naar een genezing zoekt. Oplossingen worden zowel door de medische wereld

Het miraculeuze lichaam resoneert met de symbolische lichamen (zondige, zieke lichamen en zuivere mooie lichamen) die geestelijken gebruiken in hun catechetische en moraliserende teksten

als door de Kerk geboden. Waar medici hun natuurkennis inzetten om het lichaam te genezen, bieden de kerkelijke autoriteiten een oplossing aan in de vorm van thaumaturgische heiligdommen.⁵ Het miraculeuze lichaam resoneert met de symbolische lichamen (zondige, zieke lichamen en zuivere, mooie lichamen) die geestelijken gebruiken in hun catechetische en moraliserende teksten. Het lijden van de *miraculé* krijgt daardoor een spirituele ondertoon. Via een genezingsmirakel ziet de leek dan ook een negatieve ervaring vertaald in een positieve religieuze ervaring. Tegelijkertijd wordt dit lijdende lichaam van naderbij onderzocht door de religieuze autoriteiten. Deze kunnen zo de lichamelijke religieuze ervaring controleren, sturen en betekenis geven. Tevens heeft het miraculeuze lichaam ook een maatschappelijke functie als uiting van machtsrelaties tussen verschillende actoren in de samenleving. Zo tracht de (academische) medische wereld haar monopolie op de geneeskunde te versterken door zich middels hun betrokkenheid bij het mirakelonderzoek als autoriteit op te werpen. Het dient geen betoog dat deze verscheidene belangen een zekere spanning creëren tussen de *miraculé*, de medici en de Kerk. Daarnaast is er ook spanning binnen elk van deze partijen. Zo is er een beïnvloeding tussen de *miraculés* en hun omgeving, een ambigue relatie tussen de verschillende medische beroepsklassen en daarnaast een spanning tussen de lokale kerkelijke instellingen en de bisschoppelijke autoriteiten.

Het onderzoek naar dit spanningsveld in de zeventiende eeuw is voor de Zuidelijke Nederlanden nog grotendeels *terra incognita*. Een eerste aanzet werd al gegeven door historicus Jonas Van Mulder die wees op het bestaan van een 'complexe interactieve relatie tussen natuurhistorisch en medisch werk, en de katholieke kerk'.⁶ In deze bijdrage zal het 'miraculeuze lichaam' als onderwerp van een (kerkelijk) mirakelonderzoek in het bisdom Antwerpen centraal staan. Het Antwerps bisschoppelijk archief herbergt immers een groot aantal zeventiende-eeuwse dossiers over miraculeuze genezingen. Daarnaast zijn dergelijke dossiers tevens in andere kerkelijke archieven zoals de (aarts)bisschoppelijke archieven, plaatselijke parochiekerken en

* Bij deze wil ik mijn dank betuigen aan enkele personen voor hun steun en vertrouwen. In de eerste plaats aan drs. Jonas Van Mulder en prof. dr. Veerle Fraeters bij wie ik altijd raad kon vragen. Daarnaast ook mijn dank aan drs. Vincent Van Roy en ere-archivaris dr. Jos Van den Nieuwenhuizen. Tot slot mijn dank aan Marc Reusens voor de tijd te nemen om dit werk verscheidene malen na te lezen.

- 1 Kathedraal Archief Antwerpen (verder KAA), capsula episcopatus (verder CA), inv. nr. 212, Kapel van de ongeschoeide karmelieten Antwerpen (1699), f° 1–2.
- 2 H. Platelle, 'Mirakels in de Zuidelijke Nederlanden 2', *Spiegel historiael*, 8:4 (1973) 228–237.
- 3 Zie onder andere: A. Perneel, 'Onze-Lieve-Vrouw van Goede Wil te Duffel, een verhaal als (g)leen ander?: de impact van het concilie van Trente op de Zuidelijke Nederlanden in de zeventiende eeuw', *Trajecta*, 18:4 (2009) 345–365.
- 4 Voor meer informatie betreffende de protestantse kant van het (mirakel)verhaal, zie: A. Walsham, 'The reformation and the "disenchantment of the world" reassessed', *The Historical Journal*, 51:2 (2008) 497–528.
- 5 Thaumaturgische heiligdommen zijn heiligdommen waar mirakelen worden voltrokken.

6 J. Van Mulder, 'Het miraculeuze lichaam: lichaamsvertogen in de zeventiende-eeuwse genezingsmirakelen uit de Zuidelijke Nederlanden', *Trajecta*, 21 (2012).

bedevaartsoorden, maar ook in niet-kerkelijke archiefinstellingen zoals het Ruusbroecgenootschap of de universiteitsbibliotheken terug te vinden. Hier zijn naast mirakelverslagen ook mirakelboekjes nog talrijk overgeleverd.⁷ In dit artikel zal de focus worden gelegd op drie verschillende relaties die zich in de gedocumenteerde miraculeuze lichamen weerspiegelen: de samenwerking tussen het kerkelijk apparaat en de arts bij de medische getuigenis dat als bewijsstuk geldt in de juridische procedure ter approbatie (goedkeuring) van het mirakel, de relatie tussen de verschillende medische beroepsklassen en daarnaast de arts-patiëntrelatie. De vraag is hoe groot de rol is van de medische wereld in deze geestelijke aangelegenheid. Beperkt de aanwezigheid van de medisch expert zich louter tot het onderzoeken van het miraculeuze lichaam of is zijn invloed verstrekkender? Dit artikel pretendeert echter geen volledigheid. Het hoopt de aanzet te kunnen geven tot verder onderzoek naar het miraculeuze lichaam en in het besluit zullen hiervoor dan ook enkele suggesties worden opgeworpen.

Het miraculeuze lichaam als bewijsstuk

'Op 25 augustus 1635 wordt besloten dat op de eerstkomende zondag, de eerste september, zou worden bekendgemaakt dat een mirakel is geschied in de persoon van Catharina vander Vaert door toedoen van olie uit de lamp van Sint-Dominicus van Soriano: Catharina is plots genezen van de kanker in haar linkerborst die zij gedurende zeventien jaar heeft gedragen.'⁸ Met deze woorden tekent Bernardus de Jonghe (1676–1749) deze wonderbaarlijke gebeurtenis op in het regest van het dominicanenklooster te Antwerpen. De Antwerpse bisschop Gaspar Nemius (1587–1667) heeft eerder een approbatie uitgevaardigd waarmee hij verklaart dat deze genezing onderworpen is aan een grondig onderzoek en dat ze als een echt mirakel kan worden beschouwd.⁹ Zoals reeds gesteld, dient elk mirakel dezelfde procedure te doorlopen om een goedkeuring van de bisschop te verkrijgen. Zo'n proces wordt op gang getrokken door een lokale pastoor of een belangengroep die een dossier opstelt met getuigenissen van personen die direct of indirect bij het betreffende mirakel zijn betrokken. Deze getuigen zijn afkomstig uit alle rangen van de maatschappij: van de buurvrouw tot de priester en van de ouders tot (geschoolde) experts als chirurgijnen en *doctores*.¹⁰ Eenmaal zo'n dossier volledig is, wordt het overgemaakt aan de bisschoppelijke autoriteit, die vervolgens een uitspraak doet over de ontvankelijkheid van het dossier. Is dit oordeel positief, dan beveelt de bisschop een tweede onderzoek. Hiervoor stelt hij zelf twee of drie commissarissen aan die de getuigen opnieuw zullen ondervragen. Op deze manier ontstaat een tweede (bisschoppelijk) mirakeldossier. Dit wordt tenslotte overgemaakt aan een commissie waarin ook de bisschop zetelt en die de verantwoordelijkheid heeft een eindoordeel te vellen. In het geval van een positief oordeel publiceert de bisschop een approbatie waarmee het mirakel officieel door de Kerk erkend wordt.¹¹

Voor het onderzoek van Catharina vander Vaert heeft de bisschop twee personen uitgevaardigd: Rogero van Honstum, kanunnik en penitentiaris, en Gaspar Estrix, kanunnik en plebaan van Antwerpen.¹² Zij hebben naast Catharina ook enkele van haar familieleden, geestelijken en medici ondervraagd. Niettegenstaande deze standaardprocedure gebeuren vele handelingen volgens nauwelijks geijkte regels voor de documentatie ervan. Een goed voorbeeld is de opstelling van de getuigenverklaringen. Bevat het ene dossier de uitgeschreven interactie tussen ondervrager en ondervraagde, volgens het procedé van vraag en antwoord, dan beperkt het andere dossier zich tot een simpele, ondertekende verklaring.

7 *Ibidem*, 249–294.

8 P. Van Dyck, *Disquisitio historica de Celeberrima toto orbe Catholico S. Dominici ordinis praedicatorum fundatoris imagine apud Sorianum Calabria ulterioris oppidum religiosissime culta* (Rome 1746) 221.

9 Fonds Antverpiensia (verder FA), Acta en briefwisseling van de bisschoppen en van de vicarissen-generaal, sede vacante, inv. nr. A.15 (1635-1636), f° 2.

10 F. Vidal, 'Miracles, science and testimony in post-Tridentine Saint-Making', *Science in Context*, 20.3 (2007) 481–508.

11 H. Platelle, *Les chrétiens face au miracle. Lille au XVIIe siècle* (Parijs 1968) 33–37. De procedure was echter niet vrij van problemen zoals corruptie. Over deze problematiek is volgend boek verschenen: C. Harline, *De wonderen van Jezus-Eik: mirakelverhalen uit de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2003) 49–77.

De H. Dominicus, prent opgenomen in *Het tweede deel vande mirakelen des H. patriarchs Dominici, door ende aen syn hemelsch beeldt tot Soriano/Silvester Frangipane*. Antwerpen, 1643. Onderaan een verwijzing naar de miraculeuze genezing van Catharina vander Vaert. (Antwerpen, Ruusbroecgenootschap RG 3020 C 23)

12 KAA, CA, inv. nr. 212, Sint-Pauluskerk Antwerpen (1634), f° 6.

Zoals hierboven al aangegeven, tracht de Kerk haar omgang met mirakelen te formaliseren. Om haar onderzoek naar genezingsmirakelen te objectiveren, wordt beroep gedaan op experts uit de medische wereld. De vermelding van medici als getuigen bij mirakelen is op zich niet nieuw. Historici als Ziegler en De Renzi hebben aangetoond dat getuigen uit het medisch circuit al sinds de middeleeuwen optreden in de wereldlijke en kerkelijke rechtbanken.¹³ Uit het onderzoek van historicus Andrew Keitt blijkt bovendien dat clerici en medici op het einde van de middeleeuwen steeds nauwer gaan samenwerken om geloof van bijgeloof te onderscheiden, bijvoorbeeld tijdens inquisitieprocessen. Dergelijke processen hebben gemeen met het hier besproken mirakelonderzoek dat de Kerk probeert om gelovigen op het rechte pad te houden en ze af te houden van onorthodoxe praktijken. Daarnaast profiteert ook de geneeskunde van deze samenwerking. Door de erkenning van hun expertise door de kerkelijke autoriteiten en door in tandem met de Kerk allerlei alternatieve geneeskundige praktijken als 'bijgelovig' te classificeren, kunnen medici immers bouwen aan hun monopolie op de geneeskunde.¹⁴ Het mirakelonderzoek, en meer in het bijzonder het daarin beschreven miraculeuze lichaam, biedt hiervoor een uitgelezen gelegenheid.

Door de erkenning van hun expertise door de kerkelijke autoriteiten en door in tandem met de Kerk allerlei alternatieve geneeskundige praktijken als 'bijgelovig' te classificeren, kunnen medici immers bouwen aan hun monopolie op de geneeskunde

De vraag is echter hoe complex de rol van medici in het mirakelonderzoek is. Volgens de Romeinse dokter Paolo Zacchia (1584–1659), pauselijk arts en auteur van het gezaghebbende werk *Quaestiones medico-legales*, dienen genezingsmirakelen een dubbele toets te doorstaan om door de Kerk als waarheid erkend te kunnen worden.¹⁵ In de eerste plaats dient de *miraculé* aan een ziekte te hebben geleden die door een arts als ongeneselijk is gediagnosticeerd. Ten tweede moet het mirakel bestaan in de volledige en plotse genezing en mag er geen enkele medische of natuurlijk hulp voorhanden zijn geweest die de genezing van het lichaam alsnog kan verklaren.¹⁶ Volgens de Canadese historica en hematologe Jacalyn Duffin leidt dit medici ertoe een bepaald script te volgen: 1) het diagnosticeren van de ziekte als ongeneselijk, 2) het uitsluiten van een natuurlijke of natuurwetenschappelijke uitweg en 3) verbazing uiten over de volledige en plotse genezing van de zieke.¹⁷ De arts is in dit procedé de meest directe getuige van de ziekte en genezing. Als sturende kracht tijdens het ziekte- en helingsproces is de getuigenis van de dokter dan ook een cruciaal *addendum* in het procesdossier.

13 J. Ziegler, 'Practitioners and saints: medical men in canonization processes in the thirteenth to fifteenth centuries', *Social History of Medicine*, 12:2 (1999) 191–225; S. De Renzi, 'Witnesses of the body: medico-legal cases in seventeenth-century Rome', *Studies in History and Philosophy of Science*, 33 (2002) 219–242.

14 A. Keitt, 'The miraculous body of evidence: visionary experience, medical discourse, and the inquisition in seventeenth-century Spain', *The Sixteenth Century Journal*, 36:1 (2005) 77–96.

15 J. Duffin, 'Questioning medicine in seventeenth-century Rome: the consultations of Paolo Zacchia', *CBMH/BCHM*, 28:1 (2011) 149–170; De Renzi, 'Witnesses of the body', 226–227.

16 J. Duffin, *Medical miracles: doctors, saints, and healing in the modern world* (New York 2009) 24.

17 J. Duffin, 'The doctor was surprised; or, how to diagnose a miracle', *Bull. Hist. Med.*, 81 (2007) 728.

Dit is niet anders in het verhaal van Catharina. Gedurende haar lange ziekteperiode wordt zij immers ook veelvuldig gevisiteerd door allerhande medici en ieder van deze medisch experts wordt nadien ook uitgenodigd om een verklaring af te leggen. Zo ook dokter, anatoom en lector in de chirurgie Lazarus Marcquis (1571–1647). Zoals zijn titel al doet vermoeden, is Lazarus niet zomaar een geneesheer. Dokter Lazarus Marcquis, geboren op 7 januari 1571 te Antwerpen, vertrekt na zijn opleiding aan de Vaderlandse Hogeschool naar Padua waar hij in 1599 promoveert.¹⁸ Hierna keert hij terug naar Antwerpen waar hem de titel 'Antverpiensis Rei publicae medicus' wordt toegekend en hem het professoraat wordt aangeboden aan de School van Heelkunde te Antwerpen. Zijn belangrijkste wapenfeit dateert van 28 april 1620, de dag waarop het *Collegium medicum Antverpiense* wordt opgericht op initiatief van Marcquis en zijn collega Godfried Vereycken. Medici met enige faam worden met andere woorden bereid gevonden om aan mirakelonderzoek deel te nemen, en impliciet de ontoereikbaarheid van hun medische kennis toe te geven.

Sinds haar twintigste wordt Catharina gekweld door allerlei pijnlijke, 'inwendige' ziekten. In het eerste jaar van haar ziekte, vanaf zeventienjarige leeftijd, ontwikkelt ze een sclerose in haar linkerborst, die na een jaar behandeling door haar toenmalige artsen als kanker wordt gediagnosticeerd. Op hun aanraden draagt Catharina zeven jaar lang een loden plaatje, dat de pijnlijke borst tegen schokken en aanrakingen moet beschermen. Vele jaren later, toen Catharina de leeftijd van 36 jaar had bereikt, vier jaar voor de miraculeuze genezing zou plaatsvinden, komt Lazarus Marcquis voor het eerst in contact met Catharina's geteisterde lichaam. Bij de eerste behandeling treft hij een volledig hard en blauw geworden linkerborst aan. Het kankergezwell is over haar hele borst uitgezaaid. Hij herkent er een duidelijk geval in van 'noli me tangere'¹⁹ en besluit dat de borst niet te genezen is ('non curandam'). In zijn verklaring stelt hij het scherper: Catharina kan zich niet verder op medische of menselijke hulp verlaten.²⁰ Het mirakelonderzoek biedt dus niet enkel een kijk op de vroegere (kerk)juridische praktijken, maar tevens een inzicht in de reikwijdte van de toenmalige medische kennis.

18 C. Broeckx, 'Levensschets van dr. Lazarus Marcquis', in: C. Broeckx (red.), *La chirurgie de maître Jehan Yperman, chirurgien belge* (Antwerpen 1854) 1–28.

19 Zie *infra*.

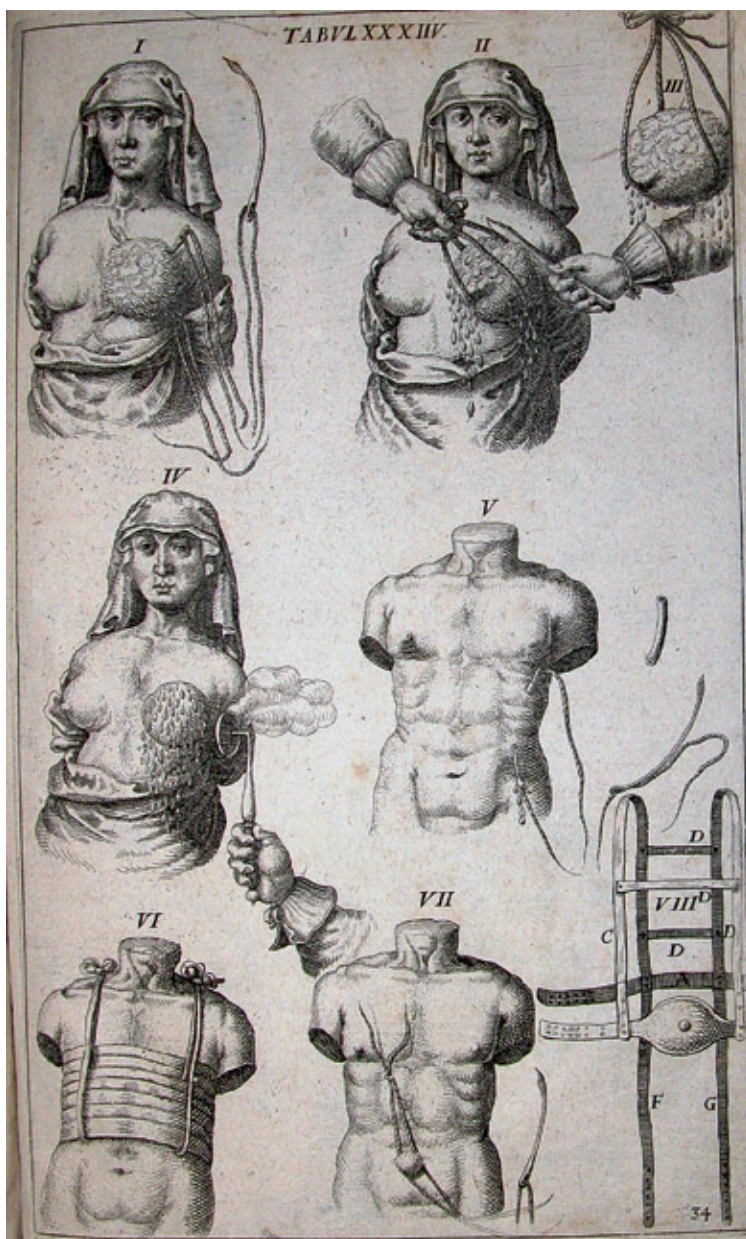
20 KAA, CA, inv. nr. 212, Sint-Pauluskerk Antwerpen (1624), f°1.

Het mirakelonderzoek biedt dus niet enkel een kijk op de vroegere (kerk)juridische praktijken, maar tevens een inzicht in de reikwijdte van de toenmalige medische kennis

In de zeventiende eeuw heeft men het mechanisme achter kanker – de ongecontroleerde vermenigvuldiging van kwaadaardige cellen in organen/ lichaamsdelen – nog niet helemaal doorgrond. Medici zijn uiteraard wel in staat om uitwendige abnormaliteiten – zoals huidkankers, gezwollen lymfeklieren, klieren in borstweefsel of teelballen of tumoren in ledematen – te herkennen en te behandelen. In de medische literatuur van de zeventiende eeuw wordt kanker uitvoerig besproken. Medici hebben al lang

begrepen dat afwijkingen kunnen 'verholpen' worden door ze operatief weg te snijden en bijgevolg de ziekte af te remmen.²¹ Deze bronnen spreken over gevallen waarbij artsen lichaamsdelen amputeren indien er een (visueel) kankergezwell is waargenomen. Het verwijderen van een vrouwenborst ('borstkanker') of het castreren van mannen ('teelbalkanker') is in de zeventiende en achttiende eeuw, zoals de Leidse professor anatomie Johannes Van Horne (1621–1670) optekent, een gangbare praktijk.²² Niettegenstaande deze medische kennis was het in de realiteit geweten dat vele zieken die aan 'kanker' leden uiteindelijk toch spoedig zouden sterven en daarom werd de aandoening vaak als ongeneselijk bestempeld. Deze redenering zal *doctor* Lazarus Marcquis dan ook hoogstwaarschijnlijk gevolgd hebben toen hij de borstkanker van Catharina als ongeneselijk diagnosticeerde.

- 21 D. De Moulin, 'Historical notes on breast cancer, with emphasis on the Netherlands: I. pathological and therapeutic concepts in the seventeenth century', *The Netherlands journal of surgery*, 32:4 (1980) 129–134, daar 131.
- 22 R. Knoeff, 'Dutch Anatomy and Clinical Medicine in 17th-Century Europe', *European History Online*. 20 juni 2012. <http://ieg-ego.eu/en/threads/models-and-stereotypes/the-dutch-century/rina-knoeff-dutch-anatomy-and-clinical-medicine-in-17th-century-europe> (25 juni 2015).

Methode van borstamputatie als voorgesteld in de *Armamentarium chirurgicum* van Scultetus (*Scultetus' Armamentarium chirurgicum*, XXXIV, website van de Universiteit van Iowa, <http://digital.lib.uiowa.edu/cdm/ref/collection/jmbr/id/2003> (4 juli 2015).)

Mocht de kanker natuurlijk uitgezaaid zijn naar andere delen van het lichaam, dan was een acute borstampuatie sowieso geen oplossing. Hierbij is de vraag of Marcquis met de zin 'et in verum cancrosum tumorem degeneratum fuisse'²³ een verwijzing maakt naar een uitzaaiing van het kankergezwel naar het gebied rondom de borst of enkel doelt op de ontaarding (*degenerare* = ontaarden) van het gezwel over de gehele vrouwenborst, maar aldus geen besmetting naar andere lichaamsdelen. Een antwoord hierop wordt misschien door Marcquis zelf meegedeeld door te stellen dat het in deze casus gaat om een geval van 'noli me tangere' en, zo hij stelt, niet te genezen is.²⁴

23 'het kankergezwel was ontaard' (KAA, CA, inv. nr. 212, Sint-Pauluskerk Antwerpen (1634), f° 1.).

24 KAA, CA, inv. nr. 212, Sint-Pauluskerk Antwerpen (1634), f° 1.

Niettegenstaande deze medische kennis was het in de realiteit geweten dat vele zieken die aan 'kanker' leden uiteindelijk toch spoedig zouden sterven en daarom werd de aandoening vaak als ongeneselijk bestempeld

De vraag is uiteraard wat met 'noli me tangere' precies bedoeld wordt. In het *Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig-, en konst-woordenboek* uit 1778 wordt dit begrip als volgt gedefinieerd: 'Noli me tangere: dus word genoemd een zeeker kanker- of kreeftagtig gezwel of verzweering die ronsdom zich vreet en dikwijls korstig is, kunnende op allerlei plaatzen des lichaams voortkomen'.²⁵ Hierbij wordt er echter geen verwijzing gemaakt naar een bepaalde vorm van kanker die ontegensprekelijk ongeneselijk is. Een andere definitie wordt door John P. Bennett aangereikt in zijn artikel van 1974 *From noli-me-tangere to rodent ulcer: the recognition of basal cell carcinoma* waarin hij stelt dat 'de term in de middeleeuwen werd gebruikt om traag verspreidende laesies (afwijkend weefsel) van de huid mee aan te duiden'.²⁶ Ook hier is echter niet meer duidelijkheid gecreëerd over de reden van de diagnose 'ongeneselijk'. Problematisch is het vooral dat er nog nauwelijks historisch onderzoek is verricht naar het kankerconcept en de behandeling van kankers, zeker in de nieuwe tijd, waardoor het moeilijk is om de diagnostische redenering van Marcquis beter te kunnen kaderen. Daardoor verdient deze vaststelling zeker verdere studie om de medische mentaliteit rondom het natuurlijke en het bovennatuurlijke mee te begrijpen.

25 M.N. Chomel, *Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig-, en konst-woordenboek*, M-O (Leiden 1778) 2299.

26 J.P. Bennett, 'From noli-me-tangere to rodent ulcer: the recognition of basal cell', *the journal of plastic surgery*, 27 (1974) 144–154, daar 144.

Daar aardse middelen haar geen hulp meer kunnen bieden, zoekt Catharina in gebed haar toevlucht bij Sint-Dominicus van Soriano. Dit op aanraden van de eerwaarde pater Dominicus ab Arbore van de predikheren, prediker en Baccalaureus in de Theologie, die haar tijdens het octaaf van Allerheiligen driemaal insmeert met olie uit de lamp die voor het miraculeuze beeld van Sint-Dominicus in Soriano hing. Ogenblikkelijk wordt de borst genezen van kanker, 'hetwelk in mate, in kleur en alle ziekelijkheden praeternatuurlijk is'. In zijn getuigenis stelt Marcquis dat na het lichamelijke onderzoek de borst

gezond, blank, zacht en gelijkvormig is. Hij verklaart: ‘gezien deze genezing de medische kunst te boven gaat en slechts dankzij het geloof en oprecht aanroepen van God kon worden bewerkstelligd, het hier gaat om een echt mirakel’.²⁷ Hiermee heeft Marcquis gedaan wat van hem werd verwacht, namelijk de ziekte als ongeneselijk bestempelen en daarnaast getuigen in zeer duidelijke bewoording dat de genezing plots en volledig (‘subito et immediate’) is. De taak van de medisch expert is hiermee voltooid.

27 KAA, CA, inv. nr. 212, Sint-Pauluskerk Antwerpen (1634), f° 1.

Samenwerking en competitie binnen de medische wereld

Naast Lazarus Marcquis trachten ook andere medische specialisten Catharina te helpen. Zo komen in het onderzoek de volgende medische beroepsbeoefenaars aan het woord: chirurgijn Hans de Raet, stadschirurgijn Peeter Putseijs, dokter Johannes Adriani en chirurgijn Adrianus Corneli. Allen hebben ze hun eigen persoonlijke verklaring afgelegd. Zo tekent beëdigd dokter Johannes Adriani zijn verslag als volgt op: ‘ongeveer vier jaar geleden heb ik met intervallen de devote maagd Catharina bezocht. [...] de kanker was dermate hardnekkig dat de remedies en beperkte medische middelen geen baat hadden. Vandaag bezocht ik haar en zag ik dat haar ene borst gezond was. [...] Ze verklaart dat de hiervoor beschreven borst niet geleidelijk aan maar onmiddellijk genezen is na een behandeling met enkel en alleen olie uit de lamp die voor het beeld van de goddelijke Dominicus van Soriano hangt. Ik besluit dat God hierbij de enige aanzetter is van het mirakel.’²⁸ Hoewel beide getuigenissen in deze zaak hetzelfde aanbrengen, is dit niet altijd het geval. Binnen het medisch kader kan soms ook discussie over de grens tussen het natuurlijke en het bovennatuurlijke zijn.

28 KAA, CA, inv. nr. 212, Sint-Pauluskerk Antwerpen (1634), f° 5. (ingekort door F. Van den Abeele).

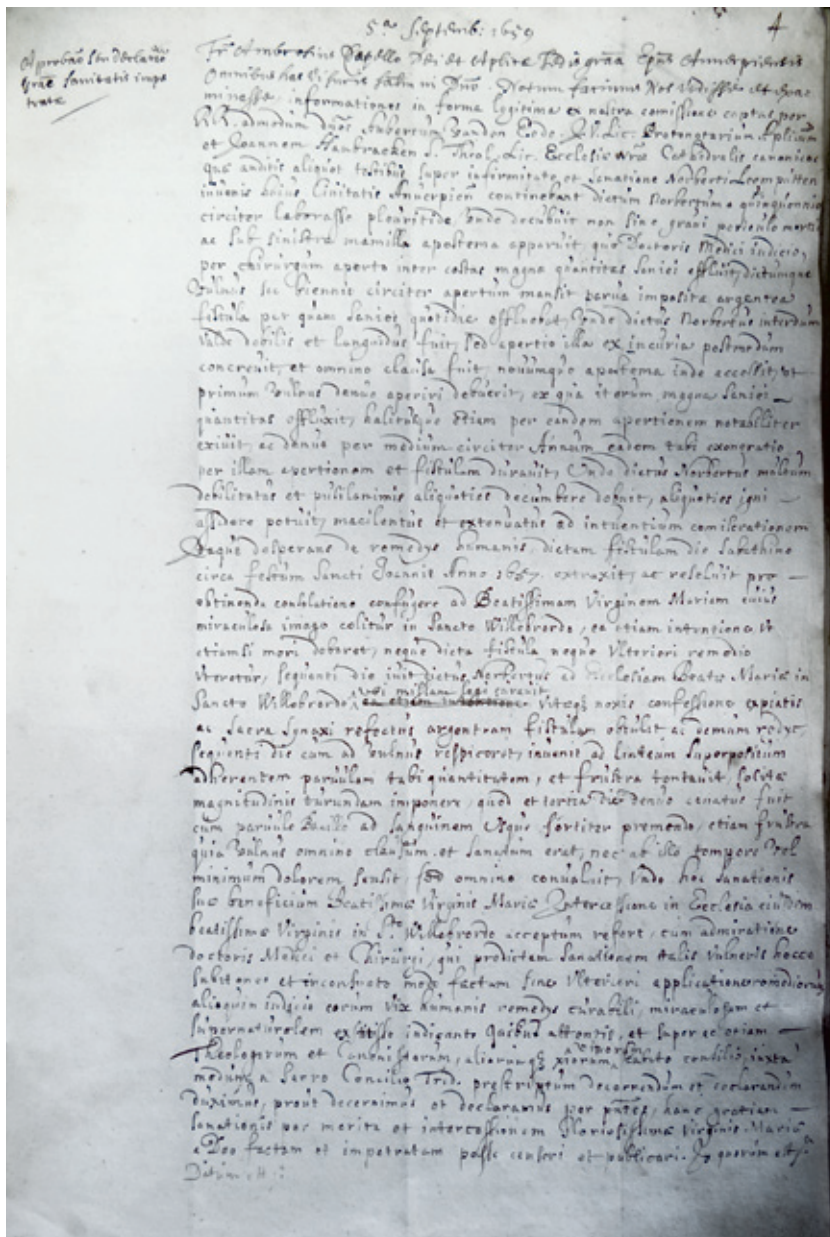
Onder de medici die optreden in het mirakelonderzoek bevinden zich aldus niet enkel academisch geschoolde dokters (*doctor medicinae*). De zeventiende-eeuwse medische markt biedt dan ook plaats aan allerhande helers. Zo zijn er naast de ‘academici’ ook praktijkgerichte genezers als chirurgijnen, apothekers, barbiers en vroedvrouwen actief.²⁹ Deze grote variëteit wordt ook weerspiegeld in het mirakelproces. Toch is enige nuancering op zijn plaats. Hoewel er immers mirakeldossiers zijn waar ook apothekers en barbiers voorkomen, zijn toch hoofdzakelijk chirurgijnen en *doctores* aan het woord. Daarnaast is het opvallend dat in bepaalde examinatiedossiers waar wel ander medisch personeel, zoals apothekers en barbiers, wordt vermeld, hun bijdrage niet duidelijk wordt opgetekend in de officiële approbatie en enkel wordt verwezen naar de verdienste van chirurgijnen en *doctores*. Dit is bijvoorbeeld het geval voor een ander bewaard gebleven geëxamineerd mirakel: de genezing van Norbertus Leemputten, toegeschreven aan de Onze-Lieve-Vrouw van de Sint-Willibrorduskerk in Antwerpen.³⁰ De approbatie maakt enkel een verwijzing naar de hulp van *doctores* en chirurgijnen (‘*doctoris medici et chirurgi*’³¹) ofschoon er tijdens de ziekte ook beroep is gedaan op de deskundigheid van andere beoefenaars der geneeskunde zoals blijkt uit de verklaringen.

29 E. Huizenga, *Een nuttelijke practijke van cirurgien: geneeskunde en astrologie in het Middelnederlandse handschrift Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2818* (Hilversum 1997) 223–274.

30 KAA, CA, inv. nr. 212, Sint-Willibrorduskerk Antwerpen (1659), f° 1.

31 FA, Acta en briefwisseling van de bisschoppen en van de vicarissen-generaal, sede vacante, inv. nr. A.15 (1659–1679), f° 4.

Daar in dit dossier geen eigen getuigenverklaring van andere medische beroepsklassen is opgenomen, kan hun afwezigheid in de approbatietekst in de eerste plaats hiermee worden verklaard. De Kerk zou in deze optiek alleen in haar approbatie willen verwijzen naar ondervraagde getuigen en niet naar het optreden van andere medische experten naar wie enkel door de ondervraagde getuigen wordt verwezen. Bij deze hypothese kan terecht de vraag worden gesteld waarom er in de goedkeuring dan geen enkele expert bij naam wordt genoemd, maar er enkel in algemene bewoording wordt geschreven. Zou het daarnaast voor de Kerk niet beter zijn om zoveel mogelijk

Approbatie van het mirakel van de Sint-Willibrorduskerk Antwerpen (Fonds Antverpiensia, Acta en briefwisseling van de bisschoppen en van de vicarissen-generaal, sede vacante, inv. nr. A.15 (1659-1679), f°4, bewaard in het archief van het bisdom Antwerpen.)

medische klassen te vermelden die de mirakelclaim kunnen versterken? Misschien is de afwezigheid dan ook niet te wijten aan het al dan niet onder- vragen, maar wel een weerspiegeling van de reële graad van autoriteit en objectiviteit die men – de katholieke Kerk, maar ook de samenleving – toeschrijft aan elk van de medische groepen. Barbiers en apothekers zouden volgens deze hypothese dan ook als minder ‘gerenommeerd’ beschouwd worden en blijven daarom onvermeld in de officiële approbatie. Wel blijft dan de vraag waarom ze in het onderzoek zelf wel vermeld worden.

Een andere mogelijkheid is dat door enkel *doctores* en chirurgijnen te vermelden de Kerk een duidelijke afbakening wenst te maken tussen de theoretische (academische) medici en de praktiserende chirurgijnen, barbiers en apothekers. Deze laatste groep benoemen ze mogelijk met de

verzamelnaam 'chirurgijnen'. Onderzoek heeft echter uitgewezen dat 'de stand van de *doctores medicinae* op het einde van de vijftiende en in de zestiende eeuw in de Nederlanden minder scherp afgebakend [lijkt] te gaan worden: niet alleen de artsen die een graad hadden behaald, kregen bevoegdheid om de praktiseren, ook baccalaureaten en licentiaten, die slechts een deel van de academische loopbaan hadden afgelegd, kregen hiertoe steeds meer gelegenheid'.³² Aldus is er geen duidelijke grens meer tussen de volwaardige academici en de praktiserende medici.

Een andere stelling is dat de Kerk in haar officiële, publieke communicatie een louter theoretisch onderscheid maakt tussen 'diagnostici' en 'uitvoerders'. Zo zijn de *doctores* en chirurgijnen personen die de kennis hebben om een diagnose te stellen. In dit opzicht verschillen chirurgijnen weinig van de academisch opgeleide *doctores* en het is dan ook niet ongebruikelijk dat een chirurgijn de positie van stadsarts kan innemen wanneer er geen *doctor* aanwezig is.³³ Daarnaast zijn er in deze periode chirurgijnen actief die taken van de barbier op zich nemen. In de bronnen worden de benamingen van deze medische beroepsklassen dan ook soms door elkaar gebruikt.³⁴ Dit zou een verklaring kunnen bieden voor het feit dat er enkel naar de chirurgijn – en dus niet naar de barbier – in de approbatie wordt verwezen. De vraag naar de afwezigheid van de apotheker in de goedkeuring blijft echter onbeantwoord. Uiteraard zijn in het kader van dit artikel niet alle dossiers aangaande miraculeuze lichamen onderzocht en valt het dus niet uit te sluiten dat in andere approbaties wel wordt verwezen naar de andere medische beroepsklassen. Hoe dan ook blijft de vraag hangende waarom er in de approbatie van bepaalde dossiers niet wordt verwezen naar andere medische klassen niettegenstaande deze wel actief betrokken zijn geweest bij het ziekteproces.

32 Huizenga, *Een nuttelijke practijke van chirurgien*, 231.

33 *Ibidem*, 236.

34 In het mirakeldossier van Norbertus Leemputten wordt er verwezen naar barbier Eduardus (f°2) en nadien naar chirurgijn Eduardus (f°15). Indien het hier gaat over dezelfde persoon – wat sterk kan vermoed worden – is er in dit dossier sprake van een ondervraging van een chirurgijn die ook taken van een barbier vervult. Op f°2 wordt er echter verwezen naar "barbieren" en er zijn dus enkele barbiers niet (opnieuw) ondervraagd.

De tendens in kerkelijke procedures naar grotere objectivering en aldus medicalisering doet alleszins op het eerste gezicht vermoeden dat deze getuigenissen wel degelijk noodzakelijk zijn

Een volgende vraag is of bovenstaande getuigenissen van medici enkel nuttig of ook onontbeerlijk zijn voor het slagen van het mirakelonderzoek. De tendens in kerkelijke procedures naar grotere objectivering en aldus medicalisering doet alleszins op het eerste gezicht vermoeden dat deze getuigenissen wel degelijk noodzakelijk zijn. Toch zijn er ook enkele kleinere mirakelonderzoeken met drie à vier getuigen waar geen enkele medische verklaring in het dossier is opgenomen. De vraag is of er in deze gevallen effectief geen medische verklaring is afgenomen of dat het gewoon niet is toegevoegd aan het dossier. Daarnaast garandeert de getuigenverklaring van een geneesheer niet altijd de goedkeuring van de bisschop. Deze pijnlijke

Wonderbaarlijke genezingen door de kapucijn Marcus van Aviano te Antwerpen, 1681 (Wonderbaarlijke genezing door de kapucijn Marcus van Aviano te Antwerpen, Website van het Rijksmuseum, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.467156> (4 juli 2015).)

vaststelling maakt Anna Berchmans, begijn in het begijnhof van Diest, toen haar mirakelclaim – dat ze op miraculeuze wijze was genezen van nierstenen en rotte zweren na aanbidding van de relik van het Heilig Kruis in de parochiekerk van Meerhout – niet geverifieerd werd. Dit ondanks de verklaring van de *doctor* Hougaerts dat 'het hem onmogelijk was haer te genesen als haer salich te maken' en andere *doctores*. Daarnaast menen ook de professoren Plempius en Doelix dat het hier gaat om een miraculeuze genezing.³⁵ Wegens het ontbreken van informatie is het echter onmogelijk om te bepalen waarom de onderzoekscommissie deze genezing weigert te erkennen als mirakel. Dit probleem komt ook in andere dossiers voor waar de bisschoppelijke commissie geen verdere motivering aanreikt om aan te tonen op welke gronden zij hun beslissing om al dan niet goed te keuren staven. Meestal wordt gewoon een korte tekst aan de belanghebbenden overgemaakt waarbij de commissie aangeeft dat het onduidelijk is of het

35 KAA, CA, inv. nr. 212, Sint-Trudokerk Meerhout (1654), f° 10.

gaat over een mirakel. Veel wijzer worden de belanghebbenden hier aldus niet van. Het ontbreken van enige motivering illustreert hoe de kerkelijke autoriteiten hun bevoegdheid over het miraculeuze lichaam konden beschermen door zich niet gebonden te voelen door getuigenissen van medici.

Zo heeft de dokter niet enkel een functie als directe getuige, maar minstens even belangrijk is de invloed die hij heeft op de andere getuigen

Het miraculeuze lichaam: gevisiteerd en beïnvloed

Het miraculeuze lichaam 'in wording' wordt niet enkel bezocht door medici, maar ook door gewone mensen en geestelijken. Deze drie groepen kunnen echter niet afzonderlijk worden beschouwd daar er een sterke onderlinge beïnvloeding is en zeker vanuit medische hoek. Zo heeft de dokter niet enkel een functie als directe getuige, maar minstens even belangrijk is de invloed die hij heeft op de andere getuigen. In die zin beperkt de rol van medici zich niet louter tot het formulaire procedé van Jacalyn Duffin dat ik reeds heb aangehaald. Het miraculeuze lichaam is immers zelf ook vatbaar voor beïnvloeding, zowel mentaal als fysiek. Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van de wonderbaarlijke genezing van Elisabeth Felbier.

In voorgaande mirakelverhalen voltrekt het wonder zich na aanbidding van een overleden heilige. Daarnaast circuleren in de zeventiende eeuw ook verhalen over genezingen door toedoen van een contemporaine 'wonderdoener'. Eén van deze wonderdoeners in de zeventiende eeuw is Marcus van Aviano (1631–1699). Een gewone priester wiens leven voorgoed verandert op 8 september 1676, de dag waarop hij in Padua Vicenza Francesconi – een vrouw die al dertien jaar bedlegerig is – geneest. Op last van de paus reist hij hierna heel het Europese continent rond waar hij nog vele miraculeuze genezingen tot stand brengt.³⁶ Op vrijdag 20 juni 1681 maakt de stad Antwerpen zich op om deze wonderdoener te ontvangen. Voor Elisabeth Felbier is dit de uitgelezen kans om eindelijk genezen te worden van de ziekte die haar al vele jaren ertoe verplicht om in bed te blijven. Wanneer Marcus van Aviano op 21 juni de benedictie (priesterlijke inzegening) geeft in de 'Cathedraele van den oxaele', begeeft zij zich in haar bed daar naartoe waar zij deze inzegening ontvangt.³⁷ De dag nadien, op 22 juni, gaat zij naar het Kasteelplein waar pater d'Aviano op het balkon weer de benedictie geeft en 'eijndelijcke verclaert sij dep[onen]te t'sedert den

36 'Mark of Aviano', Vaticaan, http://www.vatican.va/news_services/liturgy/saints/ns_lit_doc_20030427_d-aviano_en.html (28 juni 2015).

37 P. Hildebrand, *Marcus van Aviano te Antwerpen*, https://theo.kuleuven.be/en/research/research_units/ru_church/ru_church_capuchins/full-texts-1/hildebrand/misc-2-articles/hild-misc-2-50.pdf (28 juni 2015).

Ingekleurde prent van Marcus van Aviano met onderaan een voorstelling van de wonderdoener in actie. (Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Devotieprenten, Engelen, Engelen, Begenadigden.)

voors[creven] tijdt tot nochtot altijd gesont gebleven te sijn sonder pijn ofte laste gaende'. Een onderzoek wordt opgezet en aan alle betrokkenen worden enkele vragen gesteld om op die manier het ziekte- en helingsproces te kunnen reconstrueren om zo te bepalen of de genezing een natuurlijke dan wel een bovennatuurlijke oorzaak heeft. Dit is niet anders voor Elisabeth die zelf ook enkele vragen krijgt opdat de kerkelijke autoriteiten kunnen nagaan of er toch geen medische interventie de uitkomst heeft beïnvloed. Om dit te verduidelijken volgt hier een korte passage uit de ondervraging van Elisabeth.³⁸

Ondervrager: Gevraegt wat doctoren haer geinsiteert hebben geduerende haere sieckte.

E. Felbier: Geseght dat geduerende d'eerste Jaeren van haere sieckte haer geinsiteert [...] doctors alhier allen de welcke haer menichvulige remedien hebben gepriscibeert doch al vruchteloos ende te vergeefs soo dat de voors[creven] doctoren eijndilijck wanhopende van haere gesteltenisse achter bleven ende seijden dat aen haer niet te doen was.

Ondervrager: Gevraeght of geen barbier of appoteckers haer geinsiteert hebben ende geproest te genesen.

E. Felbier Seght neen ende dat sij in langen tijdt geen als confartine medicamente en heeft gebruijckt.

Ondervrager: Gevraeght oft sij de leste dagen of corte voor haere genesinge geene remedien en heeft ingenomen oft geapliceert oock oft sij geen beternis en heeft gevoelt.

E. Felbier: Seght dat neen, ende noijt apparentie van beternis gevoelt te hebben maar dat sij subito genesen is.³⁹

38 KAA, capsula rerum extraordinarium, inv. nr. 440, dossier over de miraculeuze genezing van Elisabeth Felbier in 1684, f° 12–17.

39 Ondervrager: Gevraagd naar wat dokters haar voorgeschreven hebben tijdens haar ziekte? / E. Felbier: Zegt dat tijdens de eerste jaren van haar ziekte dokters verscheidene remedies hebben voorgeschreven doch tevergeefs. Wanhopig zeiden deze dat zij niets voor haar konden doen. / Ondervrager: Gevraagd of een barbier of apotheker haar niet heeft proberen te genezen? / E. Felbier: Zegt nee en stelt dat ze al een lange tijd geen medicamenten meer gebruikt. / Ondervrager: Gevraagd of zij kort voor haar genezing geen geneesmiddelen heeft ingenomen of enig teken van beterschap heeft gevoeld? / E. Felbier: Zegt nee en stelt dat zij nooit beterschap heeft gevoeld en dat zij plots was genezen.

Daarnaast maakt ook de geestelijkheid handig gebruik van deze deskundigheid om 'objectiviteit' en 'neutraliteit' te pretenderen en zodoende haar claim op het patronaatsrecht van het bovennatuurlijke kracht bij te zetten

Uit bovenstaand fragment van de ondervraging blijkt dat de impact van de arts-patiëntrelatie op het mirakel niet onderschat mag worden. Dit beseffen ook de plaatselijke kerkelijke autoriteiten. Het miraculeuze lichaam kan fysiek worden beïnvloed door medicijnen of andere diagnostische oplossingen (bijvoorbeeld opereren) en daarnaast mentaal, daar uiteraard medici een grote overredingskracht hebben. Voor medische experts is dit miraculeuze lichaam dan ook vooreerst een patiënt die door hen kan worden behandeld en gestuurd.

Besluit

Het miraculeuze lichaam als onderwerp van een mirakelonderzoek legt duidelijk de bestaande machtsrelaties van de toenmalige maatschappij bloot. Zo weerspiegelt het niet alleen de 'samenwerking' tussen de medische en geestelijke wereld, maar laat het ook toe om deze complexe relatie te begrijpen. Voor medici is het immers de manier om hun monopolie op medische expertise te consolideren. Daarnaast maakt ook de geestelijkheid handig gebruik van deze deskundigheid om 'objectiviteit' en 'neutraliteit' te pretenderen en zodoende haar claim op het patronaatsrecht van het bovennatuurlijke kracht bij te zetten. De Kerk 'gebruikt' dan ook de geneeskunde en haar beoefenaars voor het disciplineren van de pelgrims en kerkgangers die direct of indirect met mirakelen in contact kwamen. Ondanks deze samenwerking legt het mirakelverhaal ook de bestaande spanningen bloot. De geestelijke instanties zijn immers ook beducht voor de impact die medici kunnen hebben op de ziekte en genezing. Verder is ook de mate waarin een genezing mogelijk bekomen is door medicatie en medische behandeling onderdeel van de eigen onderzoekshandelingen van de Kerk.

In dit artikel werd gewezen op de meerwaarde die het mirakeldossier, en in het verlengde het miraculeuze lichaam, kan hebben als bron voor historisch onderzoek. De historische eigenheid van (het bisdom) Antwerpen belet echter om algemene conclusies aangaande de Zuidelijke Nederlanden te trekken. Een schaalvergroting naar het gehele aartsbisdom Mechelen, eventueel in combinatie met een vergelijking met andere aartsbisdommen als Kamerijk, dringt zich dan ook op. Hiervoor dient allereerst meer lokaal onderzoek naar andere bisdommen, maar ook bedevaartsoorden, verricht te worden. Archiefmateriaal voor desbetreffend historisch onderzoek is echter vaak verspreid. Zo zijn de bronnen voor dit artikel in de universiteitsbibliotheek van Antwerpen⁴⁰, in het Antwerps bisschoppelijk archief en in het Ruusbroecgenootschap te vinden. De vraag kan worden gesteld of het mirakelonderzoek ook in andere bisdommen/bedevaartsoorden op dezelfde manier gestructureerd is of dat er afwijkingen zijn ten opzichte van het bisdom Antwerpen. Daarnaast is het nog niet duidelijk of de rol van de medische wereld altijd even sterk naar voren komt. Een diachroon onderzoek naar de groeiende aanwezigheid van medici in het mirakelonderzoek is dan ook een mogelijke piste. Casussen, en het bijhorend bronnenmateriaal, zijn talrijk aanwezig. Denkend bijvoorbeeld aan een studie naar het aartsbisdom Mechelen en naar de bedevaartsoorden Duffel en Kortenbos. In het licht van bovenstaande vaststellingen is verder (lokaal) onderzoek dan ook mogelijk en vooral wenselijk.

40 Bij raadpleging van het Kathedraalarchief Antwerpen lag dit in de universiteitsbibliotheek van Antwerpen. In 2014 is dit archief overgebracht naar het Rijksarchief te Beveren.

Bibliografie

Bronnen

Fonds Antverpiensia, *Acta en briefwisseling van de bisschoppen en van de vicarissen-generaal, sede vacante*.
Kathedraal Archief Antwerpen, *capsa episcopatus*.
Kathedraal Archief Antwerpen, *capsa rerum extraordinarium*.

Andere bronnen die nuttig kunnen zijn voor verder onderzoek:

- P. Croon, *Historie van Onse Lieve Vrouwe van Hanswyck Door haer audt ende Mirakuleus Beeldt Eertydts buyten nu binnen Mechelen Besonderlijck Vermaert* (Mechelen 1670).
N. Mattens, *Onse L. Vrouwe van Duffel ofte van goeden wil. Dat is de wonderbeden van Maria, soo in the doen vinden ende hervinden van haer miraculeus beeldt [...] tot Duffel* (Antwerpen 1717).
P. Verheyen, *Korte beschrijvinghe der wonderlijcke ende schroomelijcke bloetsloosinghe uyt de ooghen, neuse, ooren ende mondt van den Eerw. Pater Joannes Baptista Onraet... door de voorspraecke van den H. Franciscus Xaverius* (Leuven 1708).
X., *Kort begryp der mirakelen, gratien, ende wonderbeden Geschiedt door de voorsprake vaan de glorieuse Moeder Gods Maria, gheviert binnen Scherpenheuvel, stadt des Hertoghdoms van Brabant* (Brussel 1679).

Werken

- P. Dear, 'Miracles, experiments and the ordinary course of nature', *Isis*, 81:4 (1990) 663–683.
- J. Duffin, *Medical miracles: doctors, saints, and healing in the modern world* (New York 2009).
- W. Frijthoff en M/ Gijswijt-Hofstra, *Grenzen van genezing. Gezondheid, ziekte en genezen in Nederland, zestiende tot begin twintigste eeuw* (Hilversum 1993).
- D. Gentilcore, *Healers and healing in early modern Italy* (Manchester 1998).
- C. Harline, *De wonderen van Jezus-Eik: mirakelverhalen uit de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2003).
- J. Van Mulder, 'Het miraculeuze lichaam: lichaamsvertogen in de zeventiende-eeuwse genezingsmirakelen uit de Zuidelijke Nederlanden', *Trajecta*, 21 (2012) 249–294.
- P. Parigi, *The rationalization of miracles* (Cambridge 2012).
- G. Pomata, 'Malpighi and the holy body: medical experts and miraculous evidence in seventeenth-century Italy', *Renaissance Studies*, 21:4 (2007) 568–586.
- A. Vandenbergh, 'Ziekte en genezing in de katholieke predikatie van de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw', *Trajecta*, 14 (2005) 387–417.
- V. Vanderheyden, 'Betoverend Lier. De beleving van het bovennatuurlijke op het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw', *Trajecta*, 18 (2009) 320–344.
- A. Walsham, 'The reformation and 'the disenchantment of the world "reassessed"', *The historical journal*, 51:2 (2008) 497–528.

Biografie

Frederik Van den Abeele (1993) behaalde zijn bachelor in de Geschiedenis (2014) en bachelor in de Rechten (2015) aan de Universiteit Antwerpen. Momenteel bereidt hij een masterthesis voor aangaande de perceptie op en omgang met visuele beperkingen in de Merovingische periode onder leiding van professor doctor Christian Laes. Vragen en opmerkingen kunnen steeds gemaïld worden naar volgend mailadres: frederik.vandenabeele@pandora.be .